

Evalda PACI

BURIME E TË DHËNA DOKUMENTARE MBI FIGURA TË RËNDËSISHME TË HISTORISË KISHTARE TË SHEKULLIT XVII

Abstrakt:

Në një sërë relacionesh kishtare e trajtesash dokumentare që lidhen me shekullin XVII gjurmohen indice mbi figura të rëndësishme të historisë kishtare të viseve arbërore. Një pjesë e tyre gjendet e reflektuar në të përkohshmet e dekadave të para të shekullit të kaluar, në një masë të konsiderueshme dhe në gjuhën shqipe, duke qenë referenciale për një sërë qasjesh e krahasimesh me tekstet që rezultojnë në gjuhën latine. Vëllimet përkatëse të veprës madhore “Illyricum Sacrum”, ndër të cilët dhe Tomus septimus, Venetiis, 1817, me autorë D. Farlatin S.I. dhe I. Coletin S.I., por dhe shënimet në kaligrafi të prelatëve të kishës arbërore përmbajnë dhe reflektimin e ecurisë në zhvillime konkrete që lidhen veçanërisht me ipeshkvitë, dioqezat, ndarjet kryesore administrative-kishtare të krahinave të caktuara, të pasqyruara dhe në akte të kuvendeve kishtare, si momente e monumente të një kujtese historike të çmuar. Jo pak shtysa për orientime studimore në lëmi të gjurmimeve albanologjike burojnë nga një pasuri e tillë dokumentare, përfshirë dhe të shkruarit e emrave të përveçëm dhe gjendjen e mëhershme të emërtimeve me një vlerë të qartë toponimike e topografike. Autorët me të cilët përfaqësohet letërsia e vjetër shqipe janë pjesë e pandarë e një dokumentacioni të tillë, të rimarrë tradicionalisht dhe në studimet tematike mbi historinë e viseve arbërore të kësaj periudhe.

Fjalët kyç: *pasuri dokumentare, histori e kishës, viset arbërore, gjurmime albanologjike.*

Trashëgimia dokumentare që lidhet me shekuj më të hershëm në të cilat përvijimi i konfigurimeve administrative reflektohet në korpuse të veçanta e shumëvëllimëshe edhe të historisë së kishës mbetet pa dyshim

dhe një bazë e mirë referenciale prej së cilës zënë fill dhe trajtesat mbi figura të përveçme, prelatë, misionarë, klerikë që kanë dhënë kontribute të veçanta në historinë e shkrimit dhe të kulturës sonë. Kohët e fundit u botuan të dhëna të reja dhe vështrime të reja mbi një plejadë rishtarësh rreth të cilave pikërisht të dhënat mbi formimin më të hershëm, por dhe hapat decizivë në veprimtarinë e tyre jetësore përbënin dhe një shtysë për të riparë kontekstin në të cilin kanë vepruar dhe ndërmarrë një sërë hapash.

Relacionet e misionarëve françeskanë të shekullit XVII janë në veçanti një pasqyrë e përshkrimit në disa aspekte të një panorame që përtej komponentit fizik a natyror, por dhe konfigurimit gjeografik që shpesh vihet në dukje nga përpiluesit, mbart qartë dhe gjurmët e një pushtimi që sa vjen e bëhet më i ashpër, duke u reflektuar dhe në administrimin e viseve për të cilat bëhet fjalë në to. Emrat e vendeve në tekstet e konsultuara ruajnë trajtën e një tejshkrimi ashtu siç receptoheshin nga shkruesi i tyre, ndërkohë që një pjesë e mirë e tyre kanë ruajtur një vijimësi të natyrshme deri në ditët tona. Përshkrimi i marrëdhënies së popullsisë vendase me kulturën e liturgjisë, përafrimi përkatës me të në të vërtetë përkon dhe me rrëfime të tjera, ashtu si dhe shkallëzimi i egërsisë së regjimit sundues në treva të veçanta, siç paraqitet në veçanti Shkodra, e përmendur shpesh në të tilla relacione.

Rëndësia e konsultimit të vazhdueshëm të burimeve dokumentare që lidhen me historinë e trevave shqiptare në shekuj më të hershëm përbën në të vërtetë një argument rreth të cilit kthehemi dhe kur bëhet fjalë për të bashkërenduar ecurinë e njohjes së dëshmimeve shkrimore të shqipes, por dhe vetë përmendjen e libërthave që bëhen objekt trajtimi në paragrafët e veprave që lidhen drejtpërdrejt me koncilet kishtarë që janë mbajtur në trojet arbërore. Doktrina e krishterë, librat e katekezës, tekstet e lutjeve që janë pjesë e një përditshmërie në praktikën e liturgjisë përmenden në aktet e Kuvendit të Arbënit të mbajtur në vitin 1703, por dhe në kuvendet pasuese, duke qenë një fakt i tillë element qenësor në brendinë e fjalëve hyrëse, apo omelive të mbajtura në celebrimet përkatëse.

Relacionet që janë bërë objekt studimi e trajtimi së fundi nga studiuesja e mirënjohur Lucia Nadin në të vërtetë janë të përpiluara në një format të ndërmjetëm rrëfimi, që natyrshëm përmban dhe një

dimension narracioni të shkujdesur, por dhe të përforcuar me hollësi që lidhen me viset, personat, hierarkët që përfaqësojnë dhe një rrjet administrativ tipik të periudhës otomane.¹ Një popullsi e prirë të afrohet me misionarët, njëherësh e frikësuar nga sunduesi që arrin të vihet në dijeni për çdo gjë përshkruhet dhe në momente dobësie, në të cilat forcon lidhjen me të ardhurit nga Gadishulli Italik përmes viseve që kanë lidhje me bregdetin dalmatin, e që përshkruhen edhe gjeografikisht në shënimet e fretënve misionarë.

Janë të njëjtat vise që përmenden me radhë në vëllimet e korpusit dokumentar *“Illyricum Sacrum”*, duke qenë në vëmendjen e autorit dhe nënvizimi i madhësisë së Shkodrës, e cilësuar shprehimisht si “urbs olim primaria regni Illyrici, et sedes regum Illyriorum, eademque metropolis ecclesiastica totius provinciae Praevalitanae...”² Kujtojmë dhe që kemi pasur mundësi të konsultojmë së afërmi tekstet e sipërcituara në variantin në të cilin i ka paraqitur studiuesja Lucia Nadin dhe janë botuar në numrat paraardhës të revistës “Studime filologjike”, organ i shtypit shkencor pranë Institutit të Gjuhësisë dhe të Letërsisë që prej vitit 1964.³

Në shekullin XVII jo pak zhvillime lidhen dhe me një ecuri të verifikueshme në botime, përpjekje paraprake për realizimin e vëllimeve kateketike në gjuhën shqipe, me një lidhje me botën kishtarë romane të ruajtur qartë në elemente të tekstit e të shprehjeve bazilare, por dhe në vetë destinacionin e librave përkatës. Bëhet fjalë për autorë të cilët konfiguruan një periudhë të tërë zhvillimesh në botën e kulturën e librit të shtypur kishtar, të paracaktuar për bashkësi besimtarësh që

¹ L. Nadin, *“Santa pazzia” francescana nell’Albania del secolo XVII*, Palaver 11 (2022), n. 2, 5-90, f.6: Sono dunque, per struttura formale, materiali diversi da quelli che venivano inviati a Roma in forma di relazioni documentarie della vita missionaria in Albania e che venivano redatti dal Prefetto o dal vice Prefetto in carica, materiali che furono nel tempo conosciuti e studiati nell’archivio vaticano e anche in parte trascritti.

² D.Farlati, *Illyricum Sacrum: Ecclesia Ragusina cum suffraganeis, Tomus Sextus, Venetiis, MDCCC*, f.61: Scodra civitas erat primaria regni Illyrici, eadem sedes regum Illyriorum, nunc Scutari dicitur; sitaque est prope ab ostio Labeatidis paludis; millia passuum circiter viginti ab ora maritima recedit.

³ Shih në veçanti L.Nadin, *Françeskanët venecianë në Shqipërinë e shekullit XVII*, në *Studime filologjike*, n.1-2, 2021, f.5-18; *Teksti i parë ose Koha e shpresës: Fra Angelo da Bergamo*, në *Studime filologjike*, n.3-4, 2024, f.157-173.

praktikojnë në gjuhën shqipe, por dhe për vetë aktorët e praktikës përkatëse, klerikët të cilët shpesh cilësohen për formimin jo përherë të plotësuar në pikëpamje të njohjes së gjuhës latine, me një status institucional të formalizuar qartë që në kohë më të hershme.⁴

Pa synuar që dhe në këtë rasë të shtjellojmë me gjerësinë e merituar çështjen e rëndësisë së nënvizuar dhe në proces të mbajtjes e të zhvillimit të Koncilit të Trentit, por dhe në qarkore që lidhen me dioqeza e ndarje të caktuara administrativo-kishtare të përdorimit të gjuhës latine e më tej, të vetë Vulgatës latine që përbën dhe një tekst zyrtarisht të konfirmuar dhe në koncilin e sipërcituar, dhe vetë përdorimi i gjuhëve të emërtuara si vernakolare përbën një argument të një delikatese të konsiderueshme, që vjen në vëmendje dhe kur bëhet fjalë për realizimin e varianteve doktrinare që pikërisht në shekullin XVII mbajnë autorësinë e një përpiluesi mjaft të njohur e të trajtuar: Pjetër Budit. Në veprat e këtij të fundit elementi latin është qartësisht themelor, ashtu siç janë dalluese dhe përftesat që i japin një origjinalitet të theksuar teksteve të tij, të parashtruara nga ekspozitë të gjera mbi sprovat e përjetuara në momente që i paraprijnë realizimit për shtyp të veprës dhe vetë ekzemplarëve të saj, për të cilët që në shënimet e filologut Mario Roques (1875-1961) nënvizohet që ekzistonin në më tepër se një variant.

Ndërthurja e elementit latin të reflektuar në fjali të tëra e në shprehje tipike të një klime kulturore që lidhet me latinitetin e krishterë me tekstin e përshtatur e njëherësh të shqipëruar prej Budit është më tepër se një zgjedhje e tij si autor. Në këto tekste nuk gjurmohen vështirësitë e qarta që nuk mungojnë në ato të “Mesharit” të Buzukut, të realizuar në një kontekst të ndryshëm disa dekada më parë, por ka gjithsesi lakuna që mund të lidhen dhe me përpjekjen e sforcuar që çdo fjali e ndërtim sintagmatik të jepet në gjuhën shqipe.

Emri i Pjetër Budit gjurmohet në krerë të veçantë të njërit prej vëllimeve të veprës madhore “Illyricum Sacrum”, duke u cilësuar dhe si: “presbyter Albanensis”, me dy variante të mbiemrit, përkatësisht *Budio* apo *Bulio*, siç referon vetë Farlati nga burime të cituara e të konsultuara prej tij: “..cui *Budio* aut *Bulio cognomen, ut in suis schedis animadvertit Card. Garampius, et constat ex monumentis Collegii Illyrici Lauretani,*

⁴ *Dictionarium latino-epiroticum, Romae, 1635, botim kritik përgatitur nga B. Demir-aj, Botime Françeskane, Shkodër, 2008, f.71-73.*

ubi fuerat educatus; Procopiae quae civitas est Serbliae, curatoris animarum munere fungebatur, et Constitutionibus Petri Masarecchii Vicarii Apostolici ac postea Archiepiscopi Antibarensis subscriptus legitur”.

Në një paragraf të përmbledhur në vëllimin e sipërcituar do të bëhet fjalë për moshën në të cilën merr funksionet përkatëse kishtare, për vakancën e krijuar në ipeshkvinë e Sapës pas largimit nga jeta të një prelati paraardhës (përkatësisht: Simon Giecit), për vetë rrethanat e vdekjes së tij, të përshkruara nga ipeshkvi i Shkodrës në vitin 1623 në letrat e dërguara Kongregacionit të Propaganda Fide-s.⁵ Deduktimi i një moshe të saktë të tij, por dhe viti i saktë i lindjes është mëtuar të caktohet pikërisht duke u mbështetur në të dhënat që në vëllimin e sipërcituar ofrohen nga Farlati, dhe ky i fundit duke përmendur burime kishtare rreth të cilave duket qartë që kishte njohuritë e tij.⁶

Arsyetimi që këtu reflektohet dhe duke pasur parasysh arsimimin apo shkollimin e Budit gjithashtu është marrë në konsideratë nga studiuesit pasardhës, të cilët dhe në shkrimet që lidhen me rrethanat e largimit nga jeta të Budit, i referohen një fjalie të njohur në gjuhën latine të lidhur me një argument të tillë.⁷

Rrethanave të vdekjes së Pjetër Budit edhe Injac Zamputi i ka kushtuar artikuj dhe shkrime të përveçme, në të cilat shihet qartë që relacionet e kohës mbi këtë fakt janë analizuar me vëmendje dhe me kujdesin për të gjetur të dhëna të interpretueshme mbi qarkullimin e tyre, mbi të gjitha mbi cilësimin e ngjarjes, që ka më tepër se një interpret.

Ky argument rezulton i rimarrë dhe në vitet e fundit nga studiuesit Bardhyl Demiraj dhe Gëzim Hoxha, në një artikull analitik që do të shohë dritën e shtypit në një prej numrave të revistës “Hylli i Dritës”(n.2, 2017), i cili pasqyron për më tepër dhe faktin që vëmendja e sipërcituar mbi ndarjen nga jeta të Pjetër Budit në vitin 1622 ka gjetur në vijimësi

⁵ Illyricum Sacrum: *Ecclesia Diocletana, Antibarensis....., Volumen VII*, Venetiis, 1817, f.284.

⁶ Për pëshkrimin e dioqezës së Sapës në një paragraf që paraprin atë në të cilin flitet për Pjetër Budin do të mund të gjurmohen dhe përshkrimet e natyrës gjeografike, administrative dhe demografike. Shih sërish *Illyricum Sacrum: Ecclesia Diocletana, Antibarensis....., Volumen VII*, Venetiis, 1817, f.282-283.

⁷ Cum dispensatione, quia non est doctor...

një receptim të drejtë e të duhur.⁸

Për t'iu rikthyer kontributit të Injac Zamputit në lidhje me dokumente e materiale të shekullit XVII, pikërisht shënimet e tij të vyera mbi Pjetër Mazrrekun dhe fjalorthin e tij të vitit 1633 janë një tjetër dëshmi e faktit që historiani ynë vlerësonte çdo të dhënë që buronte nga trashëgimia dokumentare e këtij shekulli, duke pasuruar panoramën përkatëse studimore dhe me vërejtje mbi aspekte gjuhësore, leksikore dhe tekstore të nevojshme për disa orientime studimi.⁹ Shënimet e Mazrrekut mbi përdorimin e gjuhës shqipe në viset të cilat ai i cilëson dhe në pikëpamje të shtrirjes gjeografike me përveçimet përkatëse veçohen pikërisht për këtë arsye nga Zamputi, i cili dhe vë në dukje dallimet që vihen re në këto të fundit në varësi të konfigurimit përkatës administrativ dhe vetë gjuhës që shihej se do të ishte funksionale dhe në liturgji.

Nuk është ky i vetmi shkrim në të cilin pikërisht Injac Zamputit do t'i njohim këtë kompetencë të hulumtimit të vëmendshëm tekstor e grafematik, ndërkohë që dhe nënvizimi i vijimësisë së përdorimit të shenjave grafike nga një autor në tjetrin, si dhe supozimi për risi apo inovacione në autorë të veçantë nuk mungon të shfaqet në shënimet e tij. Mbeten për t'u pasur në vëmendje interpretimet apo leximet e tij mbi grafema të veçanta, të dedukuara nga hulumtimi autoptik i tekstit, gjithnjë në dritë të konsiderimit të qasjeve paraardhëse të filologut frëng Mario Roques.¹⁰

Në pikëpamje zhvillimesh, shekulli XVII mbetet një hark kohor që shënohet nga prania e roli i prelatëve të spikatur në disa vështirime, përfshirë dhe kontributet për të cilat konsiderohen në studimet mbi letërsinë e shkruar shqipe, mbi ezegjezën dhe trajtesat filozofike, por që synojnë sërish drejt interpretimeve që ndeshen apo gjurmohen në vepra të një destinacioni të ngjashëm e që rezultojnë të përpiluara në gjuhën latine. Ka disa ekzemplarë që përmenden dhe për formatin dygjuhësh e në këtë vështirim Frang Bardhi e Pjetër Bogdani janë autorë në kuptimin e mirëfilltë të fjalës, dhe pse janë të diferencueshëm

⁸ I. Zamputi, *Shënime mbi rrethanat e vdekjes së Pjetër Budit*, në *Buletin i shkencave shoqërore*, nr. 2, 1958, f.67-79.

⁹ I. Zamputi, *Pjetër Mazrreku dhe fjalorthi i tij*, në *Studime filologjike*, n.2, 1964, f.167-174.

¹⁰ I. Zamputi, *Pjetër Mazrreku dhe fjalorthi i tij*, në *Studime filologjike*, n.2, 1964, f.174 v.

në pikëpamje të veprave që kanë ndërmarrë të realizojnë. Instituiimi ndër të tjera dhe i Tipografisë së Kongregacionit të Propaganda Fide-s natyrisht që ka përfshirë në mënyrë të drejtpërdrejtë një vepër me destinacion leksikografik si ajo e Frang Bardhit, por që siç rezulton nga përpjekjet për ta ribotuar që në fillim të viteve '30 të shekullit të kaluar nga Mario Roques, por dhe më tej me sprovat e E.Sedajt dhe B.Demirajt, është dhe një pasqyrë e mirëfilltë e synimit për t'i dhënë një status dinjitoz gjuhës shqipe dhe kulturës përkatëse që reflektohet përmes zërave të përfshirë nga autori. Në vështirimet ndërdisiplinore që nuk kanë munguar mbi këtë vepër të Frang Bardhit, cilësimet e emrave të qyteteve dhe të fortesave, përshkrimet në gjuhën latine të shoqëruara dhe me shqipërimet e autorëve sërish orientojnë vëmendjen ndaj statusit të ngulimeve përkatëse, të cilat përmenden dhe në korpuset dokumentare të sipërcituara.¹¹

Në të vërtetë, pikërisht kapitulli që i kushtohet këtij argumenti në veprën e Frang Bardhit përbën dhe një lëndë me interes studimor në disa vështirime, pa lënë jashtë vëmendjes krerët pasues që kanë tërhequr kureshtjen e studiuesve të etnologjisë, kulturës, trashëgimisë popullore etj.¹² Shprehimisht në vetë nëntitullin në latinisht që pason atë që kryeson në hyrje të këtij kapitulli, emrat e qyteteve dhe fortesave do të gjinden të artikuluar në mënyrë të dallueshme qartë, për t'u pasuar nga përshkrime analitike që reflektojnë dhe si njiheshin këto të fundit në shekullin XVII: *Hoc est propria nomina Vrbium nonnullarum atque castellorum, ad eam partem Macedoniae spectantibus quae Epirus siue Albania dicitur; proponuntur secundum ordinem alphabeti, Latine, Italice et Epirotice digesta, ubi primum occurrit Antibarum (inferioris Albaniae Metropolis, Antiuari, Tiuari)*. Nënvizojmë dhe në këtë kontekst që emërtimin apo cilësimin Vrbs e marrin Lissus e Scodra, por dhe ndonjë ngulim tjetër, si p.sh., Elbasani.¹³

¹¹ *Dictionarium latino-epiroticum, per R.D.F.Blanchum*, Romæ, 1635, CAP.III, f.196: Emenate e gytetevet e të cheshtiet Arbenit: latinisct, italianisct e arbenisct.

¹² Shih dhe indeksimin përkatës në Index capitum (quæ continentur in fine huius opusculi), *po aty, vepër e cituar*;: Cap.III: De nominibus Vrbium et castellorum.

¹³ *Dictionarium latino-epiroticum, per R.D.F.Blanchum*, Romæ, 1635, CAP.III, f.198. Terra noua, terra nuoua, (dheu i rij); Elbasani, Vrbs populosa... Duhet vënë në dukje që shënimet me një prirje të qartë ndaj përshkrimit historik janë më të zgjeruara pikërisht në lidhje me Lezhën dhe Shkodrën

Vështirësitë në disponimin e të dhënave më të plota biografike në lidhje me autorët e letërsisë së vjetër shqipe janë vënë në dukje përherë, aq më tepër që në kushtet kur paraqitet e nevojshme të renditen këto të fundit në krerë, kapituj që lidhen me një prej periudhave më të rëndësishme të historisë së shkrimit shqip, por dhe të zhvillimeve të tjera që janë decizive dhe në një aspekt kulturor e social. Rimarrja e krerëve të përveçëm në vëllimet e sipërcituara të veprës madhore “*Illyricum Sacrum*” i shërben më së miri dhe trajtesave të plotësuara në punimet që kanë objekt të punës historinë e letërsisë së vjetër shqipe dhe vetë autorët më të cilët kjo e fundit ka fituar një konfigurim të denjë e të lidhur dhe me zhvillimet më të rëndësishme të kohës.

Në një compte-rendu që natyrshëm pasurohet dhe duke pasur parasysh rimarrjet e dekadave të fundit, çdo përpjekje e iniciuar vite më parë në lidhje me rindërtimin e biografisë së autorëve të letërsisë së vjetër shqipe, duket qartë që ka gjetur momente finalizimi në shkrimet më të fundit mbi rishtarët e misionarët e regjistruar në kolegje të edukimit në një periudhë që përkon dhe me shprehjen e vazhdueshme të nevojës për klerikë të formuar e të denjë për të përmbushur shërbesën fetare në vende që ishin të njohura për një vështirësi të konsiderueshme e që shpesh përmendet në mënyrë të qartë dhe në vetë relacionet e misionarëve, përfshirë ato që përshkruam pak më sipër, në hyrje të trajtesës sonë. Janë dhe vetë emërtimet e vendeve që i konsiderojmë ngushtësisht të lidhura me emrin e tyre që na kujtojnë dhe rëndësinë e tyre në një historik që përmban elemente të kulturës, por dhe të administrimit kishtar e të qytetërimit. Kujtojmë këtu dhe titujt me të cilët përfaqësohen këta autorë në frontespice të veprave të tyre, por dhe në katalogët në të cilët reflektohet dhe ruajtja e veprave të tyre, si dhe e vetë prejardhjes, apo ofiqeve kishtare që mbulonin në kohën në të cilat këto të fundit patën gjetur realizimin final të tyre.¹⁴

Në këtë vështrim, duke pasur parasysh çfarë parashtrohet qartë në tekstet e akteve të Kuvendit të Arbënit të vitit 1703, në botimin e vitit 1706, mund të themi që shekulli XVII është një hark kohor që gjen vijimësi dhe në vepra të mëvona, ndër të cilat mund të përmendim

¹⁴ Në veçanti për cilësimin e prejardhjes së P.Budit shih vëllimin me titull “*Catalogo dei libri esistenti nella Tipografia e Libreria Poliglotta della S.Congregazione*”, De Propaganda Fide, 1858, f.8.

dokumentacionin që lidhet me Gjon Nikollë Kazazin (1702-1752), një figurë themelore në historinë e krishterimit të shekullit XVIII, por dhe me vetë veprën e veprimtarinë e tij baritore, e reflektuar në një letërkëmbim të detajuar dhe në një sërë iniciativash për të vënë në përdorim librin kishtar në funksion të edukimit kateketik dhe liturgjik, dhe mbi të gjitha, librin në gjuhën shqipe.

